

Вукајло ГЛУШЧЕВИЋ

ФАКТОРИ МИГРАЦИОНИХ КРЕТАЊА СТАНОВНИШТВА ЦРНЕ ГОРЕ У XIX ВИЈЕКУ

Географски положај Црне Горе и утицај најстаријих култура и цивилизација јужне Европе имали су пресудан значај за рано насељавање територије Црне Горе, као и степен покретљивости њеног становништва. Стога, читаву прошлост Црне Горе у великој мјери карактеришу миграциона кретања разних народа од праисторије до најновијег доба. У том погледу се посебно издваја сеоба Словена, чија је миграциона доминација означавала крај римске и почетак словенске владавине. Послије те велике сеобе народа, значајна миграциона кретања на Балкану добила су шире размјере у вријеме турских освајања ових простора. Саставни дио тог миграционог таласа била је сеоба Срба из правца Косова и Скадра. Због страха од турских репресалија, становништво је бјежало према Зети и Приморју. Започет крајем XIV вијека, овај миграциони процес настављен је и током XV вијека.

Међутим, од краја XV вијека започињу и миграциона кретања црногорског становништва тако да у том погледу Црна Гора представља праву метанастазичку област из које се у свим раздобљима више исељавало него што се усељавало. Та непрекидност исељавања била је условљена првенствено сиромаштвом и заосталашћу Црне Горе која у крајње неповољним условима није могла да пружи ни минимум услова за нормалан живот цивилизованог човјека. Наиме, Црна Гора је у прошлости предста-

вљала најкршевитији и најсиромашнији дио данашње Црне Горе. У тој земљи чију је бит сачињавао голи карст, није било границе између живота и неживота, већ је једно с другим било испреплитано. Такви природни услови и одређени друштвени чиниоци имали су за последицу појаву миграционих кретања која су трајала вјековима. Сталне миграције Црногораца учиниле су да Црна Гора постане јединствен случај на Балкану, како у погледу исељавања појединаца због заваде, тако и у погледу исељавања породица ради насељавања. У тој »крашкој тврђави« како метафорично каже у својој књизи др Павле Радусиновић, »сучелиле су се двије изузетне енергије: једну је изњедрила дуговремена и тешка драма историје, а другу шкрта и морфолошки изолована специфична природна средина. Њихово дејствујуће јединство типизирало је овдје такву антропогеографску и социлошку стварност да стару Црну Гору сасвим заслужно можемо издвојити као маркантну регионалну средину«.¹

На сва миграциона кретања становништва осим уочи ратова са Турцима, држава је гледала као на редовну и неопходну појаву јер су миграције биле један од видова опстанка црногорског народа.

Тешки услови живота били су условљени одређеним природним околностима и друштвеним чиниоцима. Те природне и друштвене околности представљале су два главна фактора који су били основни агенси миграционих кретања.

Природни фактори као агенси миграционих кретања

Исељавању становништва крашког подручја Црне Горе нарочито је доприносило дјеловање природних фактора чији је утицај био највише изражен у XIX вијеку. Међу природним факторима треба истаћи црногорски карст и елментарне непогоде.

Црногорски карст

Територију старе Црне Горе, коју су сачињавале четири нахије (Катунска, Љешанска, Ријечка и Црмничка), до XVI вијека представљао је огромни шумски комплекс. Међутим, у XVI и XVII вијеку дошло је до експлоатације шума што је за последи-

---

¹ Др Павле Радусиновић, *Насеља старе Црне Горе*, Београд, 1985, стр. 98.

цу имало стварање пространих голети. Као што је некада огромни водени талог допринио стварању шумског покривача, тако су велике количине неравномјерно распоређених падавина брзо стварале нове површине карста. Тиме је земља постојала све тања, док је проценат обрадивог земљишта у Катунској нахији износио 3%. Слично је било и у другим нахијама. Због малог процента обрадиве земље многи су били приморани да иду у друге крајеве и тамо нађу средства за опстанак. Упркос тешким околностима, сталним миграцијама, повећаном морталитету, број становника је непрестано растао, јер је свака породица имала 10-20 чланова. Осим тога, нијесу били ријетки случајеви да се старци ожене младом женом која роди најмање петоро дјеце.²

С обзиром на то у XVIII вијеку број становника је удвостручен. То потврђује податак према којем је 15.000 становника, колико је било крајем XVII вијека³ у старој Црној Гори, порастао на 40.000 крајем XVIII вијека.⁴ Док је број становника растао, дотле су површине обрадиве земље остајале исте или су постојале мање усљед диобе или ерозивног дјеловања.

Пораст становништва на истим површинама обрадиве земље представљао је велику тешкоћу. Стога је иселјавањем намноженог становништва одржавана сразмјера између приноса и броја становника који остају на малим површинама обрадиве земље.⁵

Побједом над Турцима 1796. године и стицањем независности, стара Црна Гора је први пут проширила своје границе припајајући Брда, Бјелопавлиће и Пипере, а 1820. године. Морачу и Ровца. Међутим и поред територијалног проширења недовољне површине обрадиве земље и даље су представљале снажан подстицај миграционих кретања.

Проширењем граница, након разграничења 1859. године, дјелимично су се повећале обрадиве површине земље, али првенствено на штету потребних пашњака и шума.⁶

Послије Берлинског конгреса, 1878. године настаје нова фаза у историји борбе Црногораца за физички опстанак, како оних у старом, тако и у оном ослобођеном дијелу државе. Иако је

---

² Јован Цвијић, *Балканско полуострво*, Београд, 1966, стр. 152.

³ Др Павле Радусиновић, *Насеља сиваре Црне Горе*, Београд, 1985, стр. 108,

⁴ Група аутора, *Историја Црне Горе, Титоград 1976*, том III, књ. 1, стр. 495.

⁵ Ђорђевић-Боко Пејовић, *Иселјавање Црногораца у XIX вијеку*, Титоград, 1962, стр.14

⁶ Исто, стр. 58

Берлинским конгресом Црна Гора била повећана за 5150 км²,⁷ то није значило да су са тим били обезбијеђени значајни услови живота за већину црногорског становништва, јер и у брдским селима није било много боље него у старој Црној Гори. И у том дијелу Црне Горе одвијао се процес диобе кућних заједница што је доводило до уситњавања ионако малих земљишних посједа.

Тешкој ситуацији аграрног дијела становништва у знатној мјери допринијела је слаба аграрна политика највиших органа управе проширене државе. Наиме, највеће и најбоље дионице биле су издвојене за књаза и главаре, који су добијали по неколико стотина рала најбоље земље не водећи рачуна о томе како ће се ријешити питање беземљаша.⁸

Ослобађањем Подгорице и Зете требало је да се напуштени посједи подијеле најсиромашнијим домаћинствима и појединцима. Међутим, насељавањем Зете и непосредне околине Подгорице нијесу могле бити задовољене потребе пауперизованог становништва старе Црне Горе и Брда. Томе је знатно допринијело и то што су извјесне количине земље које су биле оглашене државним, додијелене по књажевој увиђавности, тј. од случаја до случаја. Слично је било и са додјелом земље у Колашину и Пољима.

Имајући све ово у виду сасвим је разумљиво што су била изражена миграциона кретања, како породица ради насељавања у сусједним земљама, тако и појединаца ради зараде у разним земљама свијета.

Елементарне непогоде

Основне агенсе миграционог кретања становништва у Црној Гори представљају природни чиниоци прије свега рељеф и клима који су у директној међусобној повезаности. Географском положају старе Црне Горе одговара и карактеристично поднебље, благе зиме и жарка љета.

Неравномјеран распоред падавина у току године остављао је тешке посљедице народу овога краја. Нигдје сушне године нијесу неродне као у крашким областима, јер атмосферске падавине брзо отичу подземним каналима, ријеке пресахну а вегетаци-

---

⁷ Исто, стр. 247.

⁸ Исто, бр. 251.

ја се осуши. Због тога је суша као елементарна непогода у Црној Гори представљала један од главних узрочника за интензивне миграције становништва. Са тим су изазвана демографска пражњења појединих простора, а нарочито крашких предјела Катунске, Љешанске, Ријечке и Црмничке нахије, затим Пипера, Куча и Братоножића. Тај талас миграционих кретања био је изражен у XIX вијеку.⁹

У току XIX вијека скоро свака трећа година била је неродна и тешка, а било је и до седам узастопних од 1817. до 1823. године и то све седам усљед кише.¹⁰

Усљед суше 1814, 1815. и 1816. и дуготрајне кише у наредној години, 1917. је остала позната по незапамћеној глади, када су људи мјесецима јели коријене разних трава. Од глади је страдало не само стара Црна Гора већ и црногорска брда. Због тога су многе породице биле приморане да бјеже у Скадарски пашалук, у Турску.¹¹

Преузимајући сурово и тешко насљеђе, 1847. година забиљежена је као једна од најтежих у првој половини XIX вијека, иако је свака друга била по злу позната.

О томе свједочи и писмо Јакова Даковића из Грахова у којем се обраћа Сими Милутиновићу. У писму се, између осталог, каже:

»...некаква дође мучна и гладна година. Од Христа, нашега спаситеља, књижевници не могу наћи овакву годину на наше стране какво нас је ова допала, а не само од народа него и од хајвана мало утече«.¹²

Као и раније, и у овој години Црногорци и Брђани, спасавали су се од глади бјекством у Србију.

Велика глад била је изражена и у циклусу неродних година 1887, 1888 и 1889 и 1890. године¹³, тако да је 1889. са 1847. и 1822.

---

⁹ Види В. Глушчевић, *Миграције становништва Црне Горе у XIX вијеку*, Подгорица, 2000, стр. 32-52.

¹⁰ Петар Поповић, Станко Стијепов Петровић, *Годишњак*, Филозофски факултет, Нови Сад, 1956, стр. 52.

¹¹ Душан Вуксан, *Петар / Петровић Њеџош и његово доба*, Записи, 1937, XVIII, бр. 4, стр. 260.

¹² Ристо Драгутиновић, *Неколико докумената из заоставшине Сима Милутиновића*, Књижевност, 1995, стр. 9.

¹³ Милан Савић, *Миграциона кретања у нишњој области*, Десети конгрес историчара Југославије, Београд, 1998, стр. 227.

(која је била седма узастопно неродна), једна од најтежих у новијој историји Црне Горе. Те године из Црне Горе прешла су 10924 емигранта у сусједне и друге земље свијета. Колико је било демографско пражњење може се видјети када се узме у обзир да је стара Црна Гора почетком XX вијека имала око 50.000 становника.¹⁴

Друштвени фактори као агенси миграционих кретања

У погледу миграционих кретања Црна Гора је у својој прошлости представљала риједак примјер једне земље. У том примјеру комплексно су се испољавали природни као и друштвени фактори што је било карактеристично за читав XIX вијек.

Преплитали су се на том простору и у том времену толико сложено и тако често да су условили појаву стално кипућег миграционог извора. Од друштвених фактора који су представљали агенсе миграционих кретања потребно је истаћи вађевине као облик зеленашења, међусобне (појединачне и племенске) сукобе, који су проузроковали појаву крвне освете и као трећи фактор турско насиље.

Вађевина

Недостатак обрадивог земљишта, честе неродне године, уз немогућност друге зараде, условили су у Црној Гори, још у почетку XIX вијека појаву вађевина, као облика зеленашења, односно узимања зајма уз велику камату. Ова појава је у најтјешњој вези са животом које је требало врло често увозити у Црну Гору.¹⁵

С обзиром на неопходност ове основне прехранбене намирнице, као и усљед ниске кредитне способности највећег дијела потрошача, вађевина је највише долазила до значаја у трговини житом.

Пошто све до XX вијека није било новчаних зарада у Црној Гори, то је сиромаштвом сељаку вересија била једина могућност да дође до новца. Вересија је била форма повећаног трговачког капитала, јер су зајмодавци давали зајам уз стопостотну камату

---

¹⁴ Павле Радусиновић, *Насеље сџаре Црне Горе*, 1985, стр. 116.

¹⁵ Ђ. Псјовић, нав. дјело, стр. 284.

Уколико на њиви не би родило да би се вратио дуг, сиромашни сељак би морао опет потражити нови зајам и додати га старом дугу. Узети нови зајам и камату на тај зајам доводили су дужника у тешко стање, због чега је био приморан да земљу да зајмодавцу или да је прода. Продаја имовине значила је и одлазак у свијет.

Повећањем трговачког и зеленашког капитала, све више се убрзавао процес имовинског диференцирања становништва који је све више условљавао иселјавање потпуно осиромашеног становништва, што је нарочито било карактеристично крајем XIX вијека.¹⁶

Међусобни сукоби

Тешки друштвено-економски услови у којима су Црногорци живјели знатно су се одразили и на формирање њиховог менталитета који је био веома изражен у међусобним односима, велика оскудица обрадивог земљишта, пашњака и вода, условљавали су да и мањи спорови око потре, појила, јаза, пута или међе врло често заврше убиством, које је по закону заосталог становништва требало осветити.

Друштвено-економски услови у којима је настала и одржавања се крвна освета доводили су до посебног вида иселјавања (појединаца или сродника убице) израженог у току гладних година, јер глад која је харала земљом проузроковала је честе међусобне сукобе и крвне освете.

Крвна освета, карактеристична за врло заостале друштвене односе у Црној Гори, проузроковала је праве сукобе међу племенима. Међуплеменски сукоби су доводили до тога да су једна племена другима онемогућавала обрађивање земље или чак спаљивала љетину, тако да је због недостатка прехранбених артикала становништво углавном морало да преселјава у Србију. Понекад су међуплеменски сукоби били тако изражени да су условљавали иселјавање једних и ширење других братстава и племена. Због страха од крвне освете многи појединци, па чак и породице, усмјеравали су се најчешће према Турској, недалеко од границе, гдје им је могло бити најсигурније.

Јачањем органа централне државне власти, ова друштвена

---

¹⁶ Опширније В. Глушчевић, нав. дјело, стр. 54, 55

појава била је у знатној мјери сузбијана, мада је и касније долазило до међусобних сукоба и крвне освете, али не у толикој мјери да су се братства и племена расељавала, о чему најчешће нема писмених трагова.¹⁷

Турско насиље

Дуготрајни, вјековни миграциони процеси у Црној Гори само су потврда тешких услова живота њеног становништва, а нарочито у доба Турака. Простори старе Црне Горе и Брда одувијек су били подложни исељавању, било да је оно проузроковано глађу или насиљем. Уз гладне године које су биле редовна појава у Црној Гори, притисак Турака све јаче је долазио до изражаја, тако да су понекад турски зулуми били тежи од глади. Тирјанство се састојало, најчеће, у паљењу кућа, стаја, стогова у току зиме, озимих жита у фази сазријевања у сјечи кукуруза, винограда, дудових стабала, забрани куповине жита, одвођењу стоке, убијању чобана и другом начину злостављања.

У спрези са осталим миграционим факторима, турска насиља су још више утицала на унутрашње и спољње миграције становништва, мада је било и великих миграција које су биле директно условљене турским угњетавањем.

Сукоби са Турцима и пустош која је последије њих остајала, као и општа несигурност становништва имали су за последицу миграциона кретања која су се углавном усмјеравала према Србији. Многи су примјери да су сукоби с Турцима претходили исељавању мањег или већег броја становништва. То потврђује и поход Омер-паше Латаса на Црну Гору 1862, када су Турци починили велике материјалне штете, при чему су посебно била уништена дудова стабла, чиме је био онемогућен извоз великих количина свиле до које је долазило гајењем чахура на лишћу дуда.¹⁸

Уз то стока је уништавана, а домови спаљивани. Само у Пиви, од 600 домова спаљено је 500.¹⁹

Оставши без игдје ичега многе породице су биле приморане да се селе у Србију како би ријешиле питање свог опстанка.

---

¹⁷ Опширније, В. Глушчевић, нав. дјела стр. 56, 57.

¹⁸ Вилијем Дентон, *Неколико дана у Црној Гори*, Записи 1937, бр. XXVIII, стр. 214.

¹⁹ Б. Пејовић, нав. дјело стр. 205.

Поменути облици угњетавања од стране Турака били су изражени све до стицања независности Црне Горе.

Вјерска оданост

Миграциона кретања становништва као посљедица вјерске оданости датирају послије рата с Турцима, 1876-1878. године. Наиме, ослобађањем Никшића, Спужа, Подгорице, Зете, Бара, Улциња и Колашина од турске власти многе муслиманске породице напустиле су своја имања, не могавши да се помире да живе у држави у којој преовлађује друга вјероисповијест, у којој постоји друга власт, друге школе и сл. Напуштањем ослобођених крајева, муслимани су се иселавали на територије које су још биле под Турском: Нови Пазар, Сјеница, Пљевља, Скадар и др.

Одласком муслиманских велепосједника и напуштањем кућа створили су се услови за насељавање нових досељеника и рјешавње егзистенцијалних питања сиромашног дијела становништва. Тада је дошло до спуштања становништва са планинских и брдовитих крајева у равнице и долине ријека, а у ослобођене градове који су муслиманске породице све више напуштале, насељавали су се Срби, Црногорци, Херцеговци, бавећи се занатима и трговином. Тако је муслимански живаљ све више замјењивало становништво хришћанског поријекла. Највише муслимана селило се из Никшића и његове околине. Од 410 домова, колико их је било у вријеме ослобађања Никшића, само 19 се није иселило, иако се кназ Никола много трудио да их задржи, гарантујући им равноправност, слободу вјере и уживање цјелокупне имовине.²⁰

Иселавањем муслиманских велепосједника створени су услови за одређену аграрну реформу. У Никшићком пољу и његовој околини издијелила се земља на 7 батаљона Катунске бригаде. Поред Катуњана у Никшићку област досељавали су се из других крајева Ц. Горе, Србије, Албаније и Аустро-Угарске.²¹

Ослобађањем Спужа, Подгорице и Зете неколико стотина муслиманских породица се иселило у Турску. Тиме се остварио

---

²⁰ Милан Савић, *Миграциона кретања у никшићкој области*, X конгрес историчара Југославије, Београд, 1998, стр 223-225

²¹ Исто

простор за за насељавање више црногорских породица из околних мјеста. Због свог положаја као и због плодности највише је мигрантно била активна Зета. Из ње је послѣје 1878. г. отпочело велико исељавање Муслимана. Већина њих се населило у Скадар, а мањи дио у Подгорицу.²² Овим исељавањем омогућено је усељавање великог броја црногорских породица, првенствено из околних крајева.

Исељавње и усељавање било је и по ослобођењу Жабљака, Бара, Улциња и Колашина.

Дакле, исељавање муслимана из поменутих мјеста која су припојена независној Црној Гори, била су условљена углавном вјерском оданошћу и општом заосталошћу, јер свака норма која је донешена од стране државе, а која се није уклапала у њихова конзервативна схватања изазивало је реакције које су покретале нове таласе исељеника.

Политички мотиви

Процес учвршћивања централне државне власти у Црној Гори имао је за посљедицу одређена исељавања. Тако, због политичког разлога, појединци, а некада и породице осуђиване су на изгон из Црне Горе. То је била једна од најтежих осуда за црногорског човјека, која је била изречена у вријеме владавине књаза Данила. Било је тада изгона и без одређених политичких разлога, некада и због повријеђене сујете, породице или појединци морали су да напусте Црну Гору.²³

Учвршћивањем књажеве власти и ситуација која је настала у сукобу између књаза и једне групе главара имала је за посљедицу стварање прве масовније црногорске политичке емиграције²⁴.

До најбројније емиграције из политичких разлога дошло је у вријеме политичке борбе Црне Горе за међународно признање. Наиме, књажева оријентација према Француској изазвала је велико незадовољство у Црној Гори. Због тога предсједник сената, Ђорђије Петровић, постао је непомирљиви непријатељ књаза Данила. Он је са неколико главара склопио завјеру против

²² Опширније Нада Томовић, *Економске миграције Црногораца крајем XIX и почетком XX вијека*, Десети конгрес историчара Југославије, Београд, 1998, стр. 248

²³ Симо Поповић, *Мемоари*, Подгорица, 1995, стр. 455.

²⁴ Ђ. Пејовић, нав. дјело, стр. 206

књаза што је имало за посљедицу бројне емиграције. Тако је маја 1860. г. у Аустрији било око 400 политичких емиграната из Црне Горе.²⁵

С обзиром да се од почетка владавине књаза Данила у Аустрији налазило више црногорских емиграната, Аустрија их је стално користила за своје сврхе, а не у намјери да изазове немире у Црној Гори. Бечка влада је наоуружала неколико емиграната који су из Боке организовали завјеру да убију књаза Данила и војводу Мирка и неколико сенатора. Та завјера није успјела, али је идуће године Тодор Кадић (који је био један од завјерника) успио да убије књаза 1. августа 1860. г. у Котору.²⁶ Према Максиму Шабацићу, те године из Бјелопавлића исељено је 300 лица.²⁷

Касније, 1863. године, војвода Мирко је наредио да напусте имања сви који су били у сродству са Тодором Кадићем. Тада је један број Бјелопавлића прешао у Доње Васојевиће.²⁸

Бивши политички противници књаза Данила нијесу хтјели прихватити ни његовог насљедника, књаза Николу, тако да су се у многим племенима дизале буње, али је војвода Мирко успио да придобије све племенске главаше, неке милом а неке силом, што је довело да 1860. сва племена признају новог књаза.

Иако се разликовао од свог претходника и за вријеме његовог апсолутизма било је афера и процеса, а нарочито почетком XX вијека. То је имало негативног одраза и на миграције, а нарочито оне које су се одвијале из Црне Горе у Србију.

Поред наведених фактора који су постицали миграциона кретања становништва Црне Горе потребно је указати и на личне мотиве који су подстицали појединце на одлазак у другу средину. Један од мотива било је школовање, а нијесу биле искључене и илузије да се негдје боље и љепше живи.

²⁵ Петар Поповић, Николор Ивановић, *Њеџиш*, Годишњак Филозофског факултета, Нови Сад, IV, ст. 91

²⁶ Јагош Јовановић, *Историја Ц. Горе*, друго издање, Подг., 1995, стр. 263-254

²⁷ Максим Шабацић, *Млади Црногорци*, Београд, 1873, ст. 73.

²⁸ Ристо Драгићевић, *Старе српске новине и часописи о Црној Гори и Црногорцима*, Записи, 1941, бр. XIV, ст. 26

Школовање

Нијесу Црногорци били само јунаци “који су живјели о пушци и ножу”, нити је њима ратовање било “једино занимање а борба једина забава”, него су поред борбе и ратовања увијек показивали смисао и велико интересовање за школу. Тај необични интерес Црногораца може се пратити кроз читав XIX вијек.

Проширењем државе осјећала се потреба за школованим људима у управи и са већим знањем него што је могла дати основна школа. Та потреба је почела расти од осамдесетих година XIX вијека, да би у првим деценијама XX вијека било све израженије. У то вријеме богословско-учитељска школа задовољавала је потребе за школовање људи у државној управи, а када се указивала потреба за високошколованим људима, књаз Никола је слао црногорске младиће у иностранство. У почетку то су били младићи које је књаз по својем нахођењу одређивао из кућа војних и племенских старјешина, као и блиске рођаке династије Петровића. Они су одлазили на школовање у Србију, Русију, Француску, Аустроугарску, Турску и друге земље, гдје су о трошку владе тих земаља завршавали средње, више и високе школе. Од друге половине XIX вијека па све до 1918, скоро у свим европским државама школовало се по неколико младића из Ц. Горе било о државном трошку земаља у којима су се школовали или о трошку Министарства просвјете и црквених послова или о трошку својих родитеља. У периоду од 1848-1918. године школовало се 3500 ђака и студената у скоро свим средњим, вишим и високим школама широм Европе.²⁹

Дакле, након славних побједа на војном, Црна Гора почиње да остварује запажене резултате на просвјетном и привредном пољу, што је за последицу имало миграциона помјерања унутар државе и ван ње, а нарочито при крају XIX и почетком XX вијека.

Наведене природне и друштвене околности учиниле су да Ц. Гора представља јединствен случај једног народа у борби за голу егзистенцију. С обзиром да су честе миграције биле условљене и силом освајача, то су спољни чиниоци са манифестацијама перманентне репресије иницирали појаву једног друштвеног фе-

---

²⁹ Момчило Пејовић, *Школовање црногорске омладине у иностранству у периоду од 1848. до 1918.* Прос. рад бр. 11, 15, октобар 1993. г.

номена који су у великој мјери обликовали и специфични географски елементи. Наиме, у самоодбрани од спољних насртаја све више су се јављали импулси насеобинског ширења, јер је становништво у репродуктивном погледу било углавном у стању пораста, а у неким периодима и имало је и изразиту прогресију.

Дакле, Црна Гора је била у стању да обнавља највиталнији дио становништва и у најтежим условима, али не и да свима омогући елементарне услове за живот достојан човјека.

Овај друштвени феномен омогућио је велику ратничку мобилност и миграциону покретљивост која се највише испољавала у току XIX и почетком XX вијеку.

ЛИТЕРАТУРА

1. Павле Радусиновић, *Насеља сџаре Црне Горе*, Београд, 1985. г.
2. Ђорђевић-Ђоко Пејовић, *Исељавање Црногорца у 19. вијеку*, Титоград, 1962. г.
3. Петар Поповић, Станко Стијепо Поповић, Годишњак, Филозофски факултет, Нови Сад, 1956. г.
4. Петар Поповић, Никанор Ивановић, *Њеѓош*, Годишњак, Филозофски факултет, Нови Сад
5. Јован Цвијић, *Балканско пољосџрво*, Београд, 1966. г
6. Душан Вуксан, *Петар I Пејровић Њеѓош и његово доба*, Записи, 1937. г., број 4.
7. Ристо Драгићевић, *Неколико докумената из заосџавиџине Сима Милуџиновића*, Књижевност, 1995. г.
8. Милан Савић, *Миџрациона креџања у никиџићкој обласџи*, X конгрес историчара Југославије, Београд, 1998. г.
9. Вилијем Дентон, Неколико дана у Црној Гори, Записи, 1937. г., XXVIII
10. Сима Поповић, *Мемоари*, Подгорица, 1995. г.
11. Јагош Јовановић, *Исџорија Црне Горе*, друго издање, Подгорица, 1995. г.
12. Максим Шобајић, *Млади Црногорци*, Београд, 1873. г.
13. Момчило Пејовић, *Школовње црногорске омладине у инострансџву у џериоду од 1848. до 1918 године*, Просвјетни рад, број 11, 15, 1993.г.
14. Вукајло Глушчевић, *Миџрације сџановниџива Црне Горе у XIX вијеку*, Подгорица, 2000. г.

Vukajlo GLUŠČEVIĆ

FACTORS OF MIGRATION IN THE 19th
CENTURY OF THE MONTENEGRIAN CITIZENS

Summary

In the aspect of migration's movement, in its history, Montenegro has been a rare example of the state of that kind. Mixture and complexity of natural and social factors have expressed their influence in this example. In that place and in that time these factors combined both in very complex and connected way, that they actually formed permanent boiling migrational spring".

One of the most influential natural factor was, so called, Montenegrin carst, and casualty, and as far as social factors are concerned, it's important to point out "vadevine", as a way of lending money with interest, mutual conflicts and Turkish violence.

